

## ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ РЕФЛЕКСІЇ ІЗ ПРОФЕСІЙНИМ САМОТВОРЕННЯМ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

*Подкоритова Лариса Олександрівна<sup>1</sup>, Сема Лариса Ростиславівна<sup>2</sup>*

<sup>1</sup>Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету, м. Хмельницький (Україна)  
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2242-2576>

<sup>2</sup>Магістр кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету, м. Хмельницький (Україна)  
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2950-0397>

UDC: 159.99

### АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано визначення професійного самотворення викладачів закладів вищої освіти. Окреслено значення рефлексії для професійного самотворення викладачів закладів вищої освіти. Подано результати емпіричного дослідження рівня рефлексії і самотворення у викладачів закладів вищої освіти, для якого були використані такі методики: методика діагностики рівня рефлексивності О. Карпова, тест Д. Леонтьєва «Диференціальний тип рефлексії», Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності (Л. Бережнова, модифікація та адаптація Л. Подкоритової); Діагностика реалізації потреби у саморозвитку, Коротка шкала виміру самоактуалізації. Надано результати кореляційного аналізу між досліджуваними показниками. Обґрунтовано і представлено програму арттерапевтичного тренінгу, спрямованого на розвиток рефлексії у викладачів закладів вищої освіти.

**Ключові слова:** рефлексія, рефлексивність, самотворення, викладачі закладів вищої освіти, арттерапія, арттерапевтичний тренінг.

**Постановка проблеми.** Проблема професійного самотворення особистості є однією із сучасних проблем психологічної теорії та практики. Різні аспекти самотворення представлені у працях таких науковців як К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, А. Брушлінський, Н. Володарська, М. Гінзбург, О. Гуменюк, І. Данилюк, В. Журавльов, А. Захарова, З. Карпенко, Є. Клімов, І. Оботурова, А. Петровський, В. Петровський, О. Пенькова, Л. Пилипенко, С. Рубінштейн, Т. Снегірьова, А. Туровська, С. Ткачук, Л. Сердюк, О. Чернишов, М. Шибасєва, Є. Шумілін, Т. Яблонська та ін. При цьому низка питань щодо самотворення залишається розкритою неповно. Зокрема мало дослідженим є професійне самотворення різних фахівців, у тому числі викладачів закладів вищої освіти (далі

за текстом ЗВО) та його зв'язок з різними професійно значущими процесами та властивостями.

Як зазначає М. Боришевський, методологічною основою дослідження самотворення особистості має бути системно-комплексний підхід, у контексті якого можливо виявити причинно-наслідкові зв'язки між процесом самотворення та низкою інших фундаментальних утворень, котрі виникають на певному етапі особистісного становлення індивіда (Боришевський, 2012, 2013). У такому контексті актуальним уявляється дослідження зв'язків самотворення з рефлексією, яка часто згадується у працях про самотворення, саморозвиток, самовдосконалення фахівців, зокрема педагогічних, але при цьому не визначено чітко її роль у процесі професійного самотворення.

Address for correspondence, e-mail: [editpsychas@gmail.com](mailto:editpsychas@gmail.com)  
Copyright: © Larisa Podkorytova, Larisa Sema

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

У наукових працях з педагогіки та психології здатність до рефлексії визначають як одну з провідних для педагогічних працівників. Рефлексія допомагає педагогу визначити цілі своєї професійної діяльності, оцінювати одержані результати праці, здійснювати належну самокорекцію, саморозвиток, самоосвіту. При цьому літературний огляд праць з питань рефлексії, виявив, що більшість з них присвячена майбутнім педагогам, а наявні праці щодо рефлексії діючих педагогів присвячені переважно шкільним учителям. Даних про особливості рефлексії викладачів ЗВО дуже мало. При цьому праць, у яких висвітлюється значення рефлексії для професійного самотворення викладачів ЗВО, на момент здійснення дослідження нами взагалі не виявлено.

Таким чином, **актуальність нашого дослідження визначена наступними суперечностями:**

1) брак теоретичних та емпіричних досліджень, присвячених особливостям рефлексії викладачів закладів вищої освіти при наявності значної кількості напрацювань щодо рефлексії у майбутніх педагогів і працюючих шкільних вчителів; 2) брак цілісних систематизованих досліджень про значення рефлексії для професійного самотворення викладачів закладів вищої освіти при позначенні значущості рефлексії і рефлексивності для самотворення взагалі.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В українській науковій психології поняття самотворення відносно нове, але відповідні ідеї є у творах І. Огієнка (Чеканська, 2011) та В. Сухомлинського (Довга 2018).

Сьогодні дослідження різних аспектів самотворення знаходимо у працях багатьох українських науковців. Це в, першу чергу, М. Боришевський (Боришевський, 2012, 2013), який заклав концептуальні засади вивчення самотворення, а також праці його учнів і послідовників – співробітників лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, які здійснювали комплексне вивчення психолого-педагогічних основ самотворення особистості, що базувалось на принципах системно-синергетичного підходу: В. Антоненко, Н. Володарська, І. Данилюк, О. Пенькова, Л. Пилипенко, Л. Сердюк, Т. Яблонська (Л. З. Сердюк, Т. М. Яблонська, І. В. Данилюк, О. І. Пенькова,

Н. Д. Володарська [та ін.] 2015). Важливі наукові дослідження, пов'язані зі самотворенням представлені також у працях таких науковців як О. Гуменюк, З. Карпенко, С. Ткачук та інші. У працях зазначених науковців представлені дослідження щодо психологічної сутності процесу самотворення; його вікові та індивідуально-психологічні особливості; чинники самотворення, зокрема такі як світоглядні і ціннісні орієнтації та ідеали, сім'я, міжособистісні взаємини тощо.

Як зазначалось вище, у контексті праць про самотворення досить часто згадуються рефлексія і рефлексивність. У психології рефлексія розглядається: як категорія самосвідомості, пов'язана з діяльністю (О. Анісімов, В. Вазіна, Г. Щедровицький); у зв'язку з теоретичним мисленням (Л. Виготський, В. Давидов, А. Зак, А. Маркова, С. Рубінштейн та ін.); у контексті соціальної психології (Г. Андрєєва, Т. Ньюком, Д. Холмс та ін.); як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, стану психічних процесів (М. Келесі, О. Крошка, О. Крюкова, Л. Подкоритова, Л. Терлецька). При цьому рефлексія і рефлексія по-різному визначаються дослідниками: 1) «рефлексія» та «рефлексивність» – тотожні взаємозамінні поняття, синоніми (Давыдов, 1995. – 227 с.); 2) поняття «рефлексія» ширше за поняття «рефлексивність» (Карпов А. В., 2006); 3) поняття «рефлексія» вужче за поняття «рефлексивність» (А. Сурмава, Е. Гідденс, М. Фуко). У нашому дослідженні ми дотримуємось підходу, запропонованого О. Карповим, і розглядаємо рефлексивність як здатність особи до рефлексії. Саму ж рефлексію визначаємо як пізнання людиною себе: поведінки, дій і вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей своєї особистості (Степанюк, 2006).

У межах педагогіки рефлексію досліджували К. Вербова, І. Ісаєв, І. Казімірська, Б. Ковалев, В. Кривошеєв, Ю. Кулюткін, Л. Перміна, Є. Петрушихіна, Г. Сухобська та ін. Згідно наукових праць цих авторів результативність взаємодії педагога з його учнями значно підвищується завдяки рефлексивним процесам (цит. за Барабанщиков, 2000).

Згідно результатів теоретичного дослідження І. Пододіменко, у світовій науковій практиці педагогіч-

ну рефлексію розглядають як: один із механізмів саморегуляції викладача (С. Брукфільд, Д. Дж. Древал, Дж. М. Перді, Р. В. Стекмен, та ін.); здатність займатися самоаналізом; здатність до критичного переосмислення власного досвіду (Дж. Деві) тощо. (Пододіменко, 2016).

У наших попередніх працях, досліджуючи значення рефлексії для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери через теоретичний аналіз наукових праць таких учених як С. Балаба, О. Гант, Л. Гапоненко, Г. Горбань, В. Демський, А. Івашенко, І. Клименко, Г. Мазилова, Ю. Шапошникова Д. Шон, А. Яновський нами було виявлено наступне: рефлексія важлива для засвоєння професійних знань, розвитку професійного мислення; формування професійної ідентичності; є основою для оволодіння навичками професійного спілкування; впливає на психічне здоров'я та успішність фахівця; значуща для високого рівня професіоналізму і компетентності в цілому (Подкоритова, 2017).

Загалом, у психологічній літературі наявні досить різні підходи як до розуміння самого самотворення, так і його структури і результатів. Подібна ситуація і щодо рефлексії. При цьому досліджень, присвячених безпосередньо професійному самотворенню, зокрема викладачів закладів вищої освіти нами, на жаль, на даний момент не виявлено. Найближчими за змістом є праці, присвячені професійному саморозвитку та самоактуалізації. Праць, у яких описано значення рефлексії для професійного самотворення викладачів ЗВО нами також не виявлено.

Отже, виходячи з огляду наукових праць про самотворення та рефлексію, доцільним, на нашу думку, виглядає дослідження значення рефлексії для професійного самотворення викладачів ЗВО.

**Цілі публікації** – представити а) результати емпіричного дослідження рівня рефлексії у викладачів закладів вищої освіти та її зв'язку з професійним самотворенням; б) арттерапевтичний тренінг для розвитку рефлексії викладачів закладів вищої освіти.

#### **Гіпотези дослідження:**

- 1) рефлексія є значущою для професійного самотворення викладачі закладів вищої освіти;
- 2) досліджувані викладачі закладів вищої освіти мають середній рівень рефлексії;
- 3) є пряма (додатна) залежність між рівнем

рефлексії і професійним самотворенням викладачів закладів вищої освіти.

**Методи дослідження.** У зв'язку з тим, що самотворення як психологічний феномен досліджується відносно нещодавно, психодіагностичних методик, спрямованих на його безпосереднє дослідження нами не виявлено. Тому, виходячи з того, що найближчими за змістом до самотворення є поняття «самореалізація», «саморозвиток» і «самоактуалізація», було прийнято рішення дібрати методики, спрямовані на дослідження саме цих феноменів. Це рішення було зокрема підкріплено позицією Л. Пилипенко, яка зазначає, що процеси самопізнання, самовизначення, самоствавлення, самооцінювання, саморегуляції, самодетермінації, самоусвідомлення, саморозвитку є процесами самотворення особистості, які неможливо розділити ні у часовому, ні у просторовому вимірі. (Пилипенко, 2015).

Виходячи з цього, для опосередкованого дослідження самотворення були обрані такі методики: Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності (Л. Бережнова, модифікація та адаптація Л. Подкоритової) (Фетискин, 2002); Діагностика реалізації потреби у саморозвитку (Фетискин, 2002); та Коротка шкала виміру самоактуалізації (Jones, Crandall, 1986). Для дослідження рефлексії у контексті самотворення були використані опитувальник рефлексивності А. Карпова (Карпов, 2003, 2006) та опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонт'єв) (Леонт'єв, 2014).

Вибір методик був обумовлений їх максимальною відповідністю цілям нашого дослідження, невеликим обсягом, відносною простотою для сприйняття та обробки, та зручністю їх використання у Google-формі.

Оскільки дослідження проводилось в карантинних умовах, пов'язаних з COVID-19, нами була створена Google-форма (URL-посилання: [https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScPhPdm0xqujraeKTGRi3fjdur\\_a8qG5OkqjINVbBPNcD4WwA/viewform](https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScPhPdm0xqujraeKTGRi3fjdur_a8qG5OkqjINVbBPNcD4WwA/viewform)), яка включала 6 блоків: по 1 блоку на кожному з вище зазначених методик, а також загальний блок, який вмщував інструкцію до дослідження та запитання щодо загальних відомостей про респондента: стать, вік, посада, науковий ступінь, вчене звання, стаж роботи у закладах вищої освіти. Дослід-

дження проводилось протягом жовтня-листопада 2020 року.

**Виклад основного матеріалу**, на нашу думку, доцільно розпочати з визначення основних понять цієї публікації.

Оскільки, як уже зазначалось, нами не було виявлено праць, у яких давалося б визначення професійного самотворення викладачів ЗВО, воно було сформульоване нами на основі загального визначення самотворення М. Боришевського (Боришевський, 2012, 2013):

*професійне самотворення викладачів закладів вищої освіти* – це вибудовування викладачем себе, свого професійного Я задля досягнення згоди з собою, формування власних професійних сенсів та розвиток професійної ефективності.

Чинниками професійного самотворення можуть бути власна воля і рішення викладача, міжособистісна взаємодія зі студентами, колегами, адміністрацією ЗВО, особистісні особливості викладача, зокрема його здатність до рефлексії.

*Рефлексія* (від лат. reflexio – відображення) – це розумовий розвиток, спрямований на пізнання людиною себе: поведінки, дій і вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей своєї особистості (**Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанюк. – Київ : Академвидав, 2006. – 424 с., с. 300).**

На основі теоретичного аналізу наукових праць про рефлексію і самотворення, нами була здійснена спроба описати значення *рефлексії для професійного самотворення викладачів ЗВО* за результатами проведеного нами теоретичного дослідження: 1) рефлексія стає основою для засвоєння професійних знань, умінь і навичок, водночас і сама є важливою професійною навичкою педагога, що постійно розвивається у процесі професійної діяльності; 2) рефлексія сприяє розвитку професійного мислення викладача, зокрема його критичності і самокритичності; 3) рефлексія спонукає викладача до виявлення, аналізу і виправлення помилок і недосконалостей своєї педагогічної діяльності; 4) рефлексія визначає формування професійної ідентичності, Я-концепції і самооцінки викладача, сприяє формуванню уявлення про унікальність і цілісність свого професій-

ного Я; 5) рефлексія постає основою професійного спілкування викладача зі студентами та колегами. Таким чином, розвинена рефлексія може сприяти професійній успішності та ефективності викладача. Разом з тим варто зауважити, що рефлексія і самотворення знаходяться у постійній взаємодії: запускаючи, спрямовуючи і корегуючи процес професійного самотворення, рефлексія і сама змінюється, розвивається та корегується.

У дослідженні взяв участь 51 викладач різних ЗВО м. Хмельницького, м. Чернівці, м. Києва. Опис вибірки:

– за статтю: 80,4 % жінок (41 особа) і 19,6 % чоловіків (10 осіб).

– за віком: від 28 до 29 років – 5,9 % досліджуваних (3 особи); від 30 до 37 років – 15,7 % (8 осіб); від 40 до 49 – 45,1 % (23 особи); від 50 до 59 років – 29,4 % (15 осіб) та 60-61 рік – 3,9 % (2 особи). Таким чином, наймолодша досліджувана 28 років, а найстарша – 61 рік; найбільш численною віковою групою у нашому дослідженні є сорокарічні; середній вік вибірки 45,3 роки.

– за стажем роботи у ЗВО: до 10 років включно і від 21 до 30 включно – по 23,5 % досліджуваних (12 осіб); від 11 до 20 років включно 47,1 % (24 особи); і 31-39 років стажу мають 5,9 % досліджуваних (3 особи); найбільший викладацький стаж у вибірці – 39 років, найменший – до 1 року; середній викладацький стаж вибірки – 17,1 роки;

– за посадами у ЗВО: помічник ректора, проректор, завідувач лабораторії, методист – по 1 особі; викладач – 11,8 % (6 осіб); старший викладач – 25,5 % досліджуваних (13 осіб); доцент – 39,2 % (20 осіб); професор – 13,7 % (7 осіб).

– за науковим ступенем: не мають наукового ступеня 29,4 % досліджуваних (15 осіб), 54,9 % (28 осіб) досліджуваних мають ступінь кандидата наук і 15,7 % (8 осіб) – ступінь доктора наук;

– за вченим званням: не мають вченого звання 45,1 % досліджуваних (23 особи); звання доцента і йому відповідного (старший науковий співробітник) – 49 % (25 осіб) і 5,9 % досліджуваних (3 особи) мають вчене звання професора.

Розглянемо детально результати дослідження за використаними методиками.

За методикою діагностики рівня рефлексивності А. Карпова, було виявлено, що переважна більшість досліджуваних викладачів ЗВО – 80,4 % (41 особа) мають середній рівень рефлексивності; 15,7 % (8 осіб) мають низький її рівень і лише 3,9 % (2 особи) – високий. Середній показник рефлексивності за вибіркою 125,7 бали, що відповідає 5 стеном (середній рівень). Результати подано у таблиці 1.

Таблиця 1.

**Результати дослідження викладачів ЗВО за методикою діагностики рівня рефлексивності А. Карпова**

Рівень рефлексивності	Кількість досліджуваних	
	%	особи
Високий	3,9	2
Середній	80,4	41
Низький	15,7	8

За тестом «Диференціальний тип рефлексії» Д. Леонтєва було виявлено наступне (див. табл. 2):

– низькі показники системної рефлексії виявлено у 5,9 % досліджуваних (3 особи), середні – у 17,6 % досліджуваних (9 осіб) і високі – у 76,5 % (39 осіб); середній показник системної рефлексії за вибіркою – 39,1 бал, що відповідає високому рівню;

– за інтроспекцією отримано такі дані: низькі показники мають 15,7 % (8 осіб), середні – 62,7 % (32 особи) і високі – 21,6 % (11 осіб); середній показник інтроспекції за вибіркою – 22,3 бали, що відповідає середньому рівню;

– показники досліджуваних за квазірефлексією розподілились таким чином: по 19,6 % (по 10 осіб) – мають низький і високий її рівень і 60,8 % (31 особа) – середній; середній показник за вибіркою – 22,9 бали, що відповідає середньому рівню;

– за загальним рівнем рефлексії низькі показники виявлено у 7,8 % досліджуваних викладачів (4 особи), середні – у 51 % (26 осіб) і високі – у 41,2 %

(21 особа); середній показник за вибіркою – 84,3 бали, що відповідає середньому рівню.

Як можна побачити з таблиці 2, у нашій вибірці переважають досліджувані з середніми показниками рефлексії за всіма типами, крім системної. Викладачів з низькими показниками рефлексії небагато (від 5,9 % за системною до 19,6 % за квазірефлексією). Досить значна кількість викладачів має високі показники рівнів рефлексії (від 19,6 % за квазірефлексією і до 76,5 % за системною рефлексією). У цілому найбільш розвинутою у досліджуваних є системна рефлексія, яка, за визначенням Д. Леонтєва і його співробітників є найбільш адаптивною (Леонтєв, 2014) Інтроспекція і квазірефлексія як менш адаптивні форми рефлексії представлені на середньому рівні.

Отримані дані частково узгоджуються з результатами, отриманими за опитувальником рефлексивності А. Карпова: у вибірці переважають середні показники, проте досліджуваних з високими показниками рефлексії за тестом Д. Леонтєва більше, ніж за тестом рефлексивності А. Карпова. Оскільки подібні розбіжності були виявлені і в інших дослідженнях (Подкоритова, 2016, 2017, 2019), можна припустити, що вони пов'язані з певними теоретико-методологічними основами, закладеними в обидва тести.

Розглянемо результати за методикою «Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності» (Л. Бережнова, модифікація та адаптація Л. Подкоритової).

Прагнення до саморозвитку. Середній показник – 39,2 бали, що відповідає середньому рівню цього показника за Л. Бережнвою. Низьке прагнення до саморозвитку виявлено лише в одній викладачці; нижче середнього – у 13,7 % викладачів (7 осіб), середній і вище середнього – мають по 37,3 % досліджуваних (19 осіб), високий – 9,8 % (5 осіб). Досліджуваних дуже

Таблиця 2.

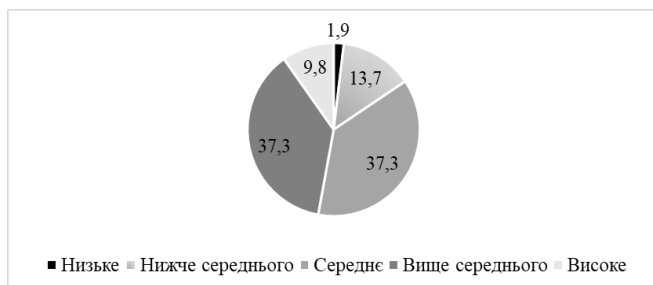
**Результати дослідження викладачів ЗВО за тестом «Диференціальний тип рефлексії» Д. Леонтєва**

Шкала	Кількість досліджуваних, %		
	Низький рівень рефлексії	Середній рівень рефлексії	Високий рівень рефлексії
Системна рефлексія	5,9	17,6	76,5
Інтроспекція	15,7	62,7	21,6
Квазірефлексія	19,6	60,8	19,6
Загальний рівень рефлексії	7,8	51	41,2



низькими і дуже високими показниками прагнення до саморозвитку у вибірці не виявлено (рис. 1).

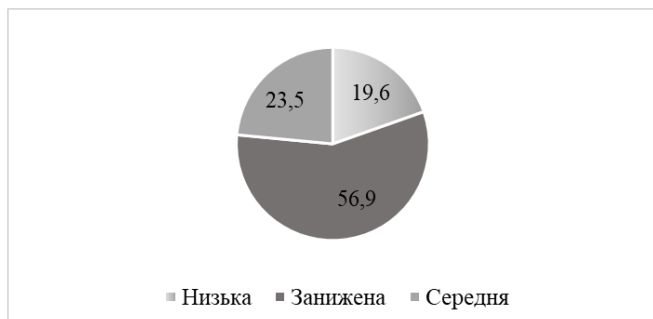
Самооцінка особистісних якостей. Середній



**Рисунок 1.** Прагнення до саморозвитку досліджуваних викладачів за методикою «Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності»

рівень – 10,1 балів – що відповідає заниженій самооцінці, за Л. Бережнвою. Низька самооцінка особистісних якостей виявлена у 19,6 % досліджуваних викладачів (10 осіб), занижена – у 56,9 % (29 осіб), нормальна – у 23,5 % викладачів (12 осіб). Досліджуваних з завищеною і дуже високою самооцінками у нашій вибірці не виявлено (рис. 2).

Ставлення до самотворення. Загальне ставлен-

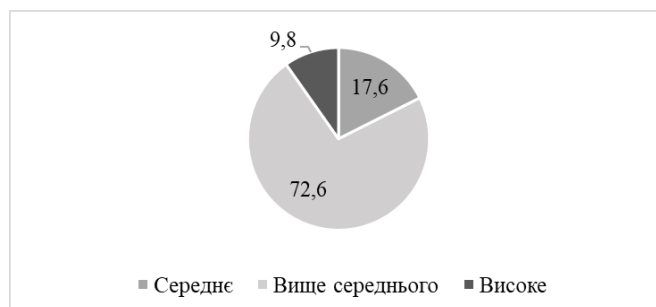


**Рисунок 2.** Самооцінка особистісних якостей досліджуваних викладачів за методикою «Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності»

ня до самотворення – 11,8 бали – самотворення важливе для професійної діяльності. 9,8 % (5 осіб) викладачів сприймають самотворення як необхідне для професійної діяльності; 72,6 % (37 осіб) – як важливе для професійної діяльності; 17,6 % (9 осіб) вважають, що самотворення є скоріше перспективним для професійної діяльності. Невизначеного ставлення до самотворення і ставлення до нього як такого, що не вартує уваги у нашій вибірці не виявлено. Для зручності статичної обробки даних визначені ставлення були умовно позначені

через високий, вище середнього і середній рівень ставлення до самотворення відповідно.

Примітка. В оригінальному тесті Л. Бережнвою є шкала «оцінка проєкту педагогічної підтримки» (Фетискин, 2002), яка, ймовірно, мала значення для певного наукового дослідження. Відповідно



**Рис. 3 – Ставлення до самотворення досліджуваних викладачів за методикою «Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності»**

до теми нашого дослідження, ці твердження, були змінені: 1) вираз «педагогічна підтримка» з них або вилучався (твердження 8); 2) замінювався на самотворення і відповідно модифікувався (твердження 3, 5, 17); 3) у твердженні 12 був модифікований другий варіант відповіді: «вважаю, що у новому проєкті педагогічної підтримки» замінено на «у якомусь новому проєкті, діяльності». Така заміна обумовлена тим, що, на нашу думку, прагнення до змін є однією з ознак прагнення до професійного самотворення особистості. Таким чином, отримані результати за цією шкалою були нами інтерпретовані як ставлення до самотворення. Числові показники були збережені за оригінальною методикою Л. Бережнвою: 15-14 балів – самотворення необхідне для професійної діяльності; 13-11 балів – самотворення важливе для професійної діяльності; 10-8 балів – самотворення є скоріше перспективним для професійної діяльності; 7-6 балів – невизначене самотворення до самотворення; 5 балів – самотворення не вартує уваги.

У цілому за методикою «Діагностика рівня саморозвитку та професійно-педагогічної діяльності» Л. Бережнвою (модифікація та адаптація Л. Подкоритової) було виявлено, що досліджувані викладачі мають середнє і вище середнього прагнення до саморозвитку; занижену самооцінку особистісних якостей і виражене позитивне ставлення до самотворення.

За методикою «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку» було виявлено, що 27,5 % досліджуваних викладачів (14 осіб) не мають усталеної системи саморозвитку; решта – 72,5 % (37 осіб) активно реалізують свої потреби у саморозвитку (рис. 4). Середній показник реалізації потреб у саморозвитку становить 59,5 бали, що відповідає активній реалізації потреби у саморозвитку.

За методикою «Коротка шкала вимірювання



**Рис. 4 – Результати дослідження за методикою «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку»**

самоактуалізації» було виявлено, що середній показник самоактуалізації за вибіркою 44 бали, що відповідає високому її рівню. Серед викладачів було виявлено 7,8 % досліджуваних (4 особи), які показали так звану «псевдосамоактуалізацію» (результати вище 50 балів); решта досліджуваних – 92,2 % (47 осіб) мають високі показники самоактуалізації (рис. 5).

Узагальнені результати емпіричного дослідження свідчать про те, що досліджувані викладачі ЗВО мають середній рівень рефлексивності (за А. Карповим), середній рівень рефлексії, квазірефлексії та інтроспекції та високий рівень системної рефлексії (за Д. Леонтєвим). Викладачі мають досить середне

прагнення до саморозвитку і досить успішно його реалізують, при цьому більшість досліджуваних показали високу самоактуалізацію. Серед виявлених проблемних моментів є занижена самооцінка викладачами своїх особистісних якостей.

Для визначення зв'язків рефлексії і самотворення було проведено кореляційний аналіз. Визначались кореляційні зв'язки між показниками рефлексії (рефлексивність за А. Карповим, загальний рівень рефлексії, системна рефлексія, квазірефлексія, інтроспекція, за Д. Леонтєвим) та показниками саморозвитку і самоактуалізації як найближчими за своїм значенням до самотворення. Обчислення здійснювалось за допомогою програми Microsoft Excell. Отримані результати представлені у таблиці 3.

Як можна побачити з таблиці 3, виявлена пряма помірна кореляція між рівнем рефлексивності, за А. Карповим, і реалізацією потреби у саморозвитку (0,45). Кореляція рефлексивності з іншими показника-



**Рис. 5 – Результати дослідження за методикою «Коротка шкала вимірювання самоактуалізації»**

Таблиця 3.

**Показники коефіцієнтів кореляції за досліджуваними показниками рефлексії і самотворення у викладачів ЗВО**

	Рефлексивність	Системна рефлексія	Інтроспекція	Квазі-рефлексія	Загальний рівень рефлексії
Прагнення до саморозвитку	0,09	0,3*	-0,24	0,13	0,11
Самооцінка	0,03	0,04	-0,06	0,09	0,04
Ставлення до самотворення	0,06	0,24	-0,37*	0,04	-0,01
Реалізація потреби у саморозвитку	0,45*	0,55**	-0,11	0,17	0,30*
Рівень самоактуалізації	0,16	0,32*	-0,31*	-0,12	-0,01

Примітка: однією «зірочкою» (\*) коефіцієнти кореляції, які є помірними, двома (\*\*) – середні (Сидоренко, 2002).

ми дуже слабка. Системна рефлексія додатно і середньо корелює з реалізацією потреби у саморозвитку (0,55) та помірно – з рівнем самоактуалізації (0,32) та прагненням до саморозвитку; є також її слабка додатна кореляція зі ставленням до самотворення. У цілому, рефлексивність і системна рефлексія додатно корелюють з показниками саморозвитку і самоактуалізації. Інтроспекція, навпаки з останніми показниками корелює від'ємно. При цьому найбільша кореляція (помірна -0,37) виявлена зі ставленням до самотворення, а також (-0,31) – з рівнем самоактуалізації. Кореляції квазірефлексії з усіма досліджуваними показниками дуже слабкі, але додатні, крім рівня самоактуалізації (від'ємна -0,12). Загальний рівень рефлексії за Д. Леонтьєвим додатно і помірно корелює з реалізацією потреби у саморозвитку (0,30). З іншими показниками кореляція слабка і або додатна (прагнення до саморозвитку, самооцінка) або від'ємна (ставлення до самотворення і рівень самоактуалізації).

Отримані дані можуть свідчити про те, що рефлексія може в цілому сприяти професійному самотворенню викладачів, особливо реалізації потреби у саморозвитку і самотворенні. Особливо важливою для самотворення і саморозвитку є системна рефлексія.

Теоретичний аналіз проблеми та дані емпіричного дослідження спонукали нас до розробки програми розвитку рефлексії викладачів ЗВО.

Науковці зазначають про можливість і доцільність цілеспрямованого розвитку рефлексії у педагогів. При цьому одним з визнаних для цього методів є арттерапія, про що зокрема пишуть Л. Інжигєвська, В. Кокоренко, Л. Лебедева, Л. Подкоритова та ін.

У цілому доцільність застосування арттерапії для розвитку рефлексії викладачів ЗВО обумовлена такими особливостями цього методу:

1. *Виразений глибокий рефлексивний характер.* Арттерапія ґрунтується на тому, що внутрішнє «Я» відображається в образах щоразу, коли людина творить спонтанно. Творчий продукт, створений в арттерапевтичному процесі, стає своєрідним психологічним дзеркалом людини, даючи можливість для глибокої рефлексії. Згідно з уявленнями арттерапевтичного феноменологічного підходу саме в арттерапевтичному процесі людина знаходить спосіб вирішення своїх про-

блем: розглядаючи створений нею творчий продукт, особа пізнає себе, переживає певні емоції і самостійно породжує суб'єктивні смисли, які не нав'язуються їй арттерапевтом.

2. *Ресурсність.* Педагогічна діяльність є досить стресогенною і виснажливою. Тому використання арттерапії у роботі з викладачами надає їм можливість поновити свої психічні ресурси та здійснити профілактику емоційного вигорання.

3. *Метафоричність.* Кожен творчий продукт, що створюється, є метафорою внутрішнього світу особи, виражає її приховані переживання, емоційні та поведінкові патерни. Завдяки метафоричності арттерапії людина може почуватися безпечно, гворити про свої психологічні проблеми та особливості через посередництво творчого продукту. По суті, арттерапія надає можливість через творчість обійти «цензуру свідомості», роздивитися та дослідити власні невідомі процеси, приховані ідеї і стани, виразити свої почуття, повному поглянути на ситуацію і знайти шлях до її вирішення (Енциклопедичний словник з арт-терапії, 2017).

Зауважимо, що творчий характер арттерапії може сприяти і самотворенню викладачів ЗВО, оскільки розкриває творчий потенціал особи і спонукає її до розвитку і саморозвитку.

Враховуючи публічний характер роботи викладачів, застосовувати арттерапію доцільно у груповій формі, яка надає можливість взаємодіяти з іншими – в арттерапевтичному тренінгу людина може демонструвати свої творчі продукти та отримувати зворотній зв'язок від інших, який доповнюватиме власні рефлексивні процеси.

Нижче пропонуємо короткий опис розробленого арттерапевтичного тренінгу для розвитку рефлексії у викладачів ЗВО.

Мета арттерапевтичного тренінгу – розвиток рефлексії у викладачів ЗВО.

Завдання арттерапевтичної програми: створення в групі атмосфери довіри, прийняття і творчості; ознайомлення учасників з поняттями «рефлексія» та «самотворення»; самодослідження, більш глибоке усвідомлення учасниками своїх індивідуальних особливостей, почуттів, ставлень тощо; розкриття та усвідомлення свого творчого потенціалу; пошук та активізація



власних ресурсів; сприяння професійному самотворенню.

Адресна група – викладачі закладів вищої освіти.

Тривалість: 10 занять по 2 години (разом 20 годин).

Методи роботи: методики і техніки творчої (активної) образотворчої терапії: малюнок (індивідуальний, парний, груповий), колаж, монотипія, інсталяція.

Програма арттерапевтичного тренінгу:

1. Вступна частина – 1-ше заняття – ведучий знайомиться з групою; повідомляє їй про цілі, завдання і зміст арттерапевтичної програми; оголошує регламент і правила роботи; надає учасникам інформацію про поняття рефлексії і самотворення, обговорює особистий досвід викладачів щодо застосування рефлексії у своїй педагогічній практиці.

2. Основна (розвивальна) частина (2-9-те заняття). Кожне заняття основної (розвивальної) частини програми засноване на одній-двох арттерапевтичних вправах. Така, на перший погляд, мала насиченість, пов'язана з тим, що арттерапевтичні вправи і методики є досить об'ємними за часом, особливо при груповому застосуванні. Так, виконання однієї арттерапевтичної вправи з її обговоренням, що є важливою та обов'язковою частиною арттерапевтичного процесу, займає від 1 до 2 годин.

3. Заключна частина (10-те заняття). На останньому занятті група обговорює всю розвивальну програму, її переваги і недоліки, доцільність і корисність для подальшої професійної діяльності викладачів.

Кожне заняття арттерапевтичного тренінгу має таку структуру:

1. Вступна частина: привітання, визначення очікувань та актуальних фізичних та психічних станів учасників, що також сприяє розвитку рефлексії, а саме особистісної та ситуативної.

2. Основна частина: виконання арттерапевтичних вправ і їх обговорення. Для обговорення кожної вправи пропонуються такі типові запитання: Як називається ваша робота? Чи легко було її створювати? Які почуття і відчуття викликає вона у вас? Які почуття і відчуття виникали під час творчого процесу? Чи є ба-

жання щось змінити у своїй роботі? До задавання запитань рекомендовано долучати інших учасників групи, що сприяє розвитку рефлексії та заохочує до самотворення усіх учасників арттерапевтичного процесу.

Однією з головних проблем використання арттерапевтичних вправ є те, що у багатьох людей виникає страх і спротив на малювання через впевненість у своєму невмінні малювати. Тому на перших заняттях ми спеціально використовували немалюнкові техніки арттерапії, а саме колаж та інсталяцію.

3. Завершальна частина – це обговорення учасниками заняття, своїх актуальних фізичних та психічних станів, зокрема, чи відбулись якісь зміни, порівняно з початком заняття (таке завдання також сприяє розвитку ретроспективної, особистої та певною мірою професійної рефлексії та прощання)

Приміщення, необхідне для проведення арттерапевтичного тренінгу: достатньо просторе, щоб його можна було розділити на зону для творчого процесу та зону для обговорення; обладнане стільцями, які можна розмістити по колу та столами, за якими можна займатися творчістю.

Необхідні матеріали: фарби (акварель та гуаш), пензлики, стаканчики для води, вода, папір різного формату (A4, A3, A2, A1), білий і кольоровий картон формату A4, журнали, газети, листівки та інша поліграфічна продукція, ножиці, клей, скло, манна крупа, кава, какао, пластикові планшети (коробки з-під комп'ютерних дисків), маленькі скляні баночки, швацькі та природні матеріали.

Далі пропонуємо анотації кожного з 10 занять арттерапевтичного тренінгу.

Заняття 1 (мета – створення в групі атмосфери довіри, прийняття і творчості, згуртування учасників). Знайомство з учасниками і висловлення ними своїх очікувань від участі у програмі. Повідомлення про цілі та завдання арттерапевтичного тренінгу. Вироблення системи правил групової роботи. Ознайомлення з поняттями «рефлексія» та «самотворення» (відповідно до матеріалів теоретичного розділу цієї роботи). Створення та обговорення групової інсталяції на тему «Я викладач» (мета – згуртування та налаштування на творчу діяльність; необхідне обладнання та мате-

ріали: будь-які предмети, що є розпорядженні учасників тренінгу). Обговорення заняття та прощання.

Заняття 2 (мета – розвиток рефлексії через дослідження професійного та особистісного Я-образів учасників, заохочення до професійного самотворення). Привітання та озвучення учасниками своїх актуальних фізичних і психічних станів. Створення та обговорення індивідуальних колажів на тему «Я вдома і Я на роботі» (зміна в інструкції відповідно до теми арттерапевтичного тренінгу вправ «Грані мого Я» В. Кокоренко (Кокоренко, 2020) (мета – дослідження та усвідомлення викладачами власних образів Я – професійного та особистісного; необхідні матеріали: фарби (акварель та гуаш), стаканчики для води, вода, пензлики, папір різного формату (A4, A3, A2, A1), журнали, газети, листівки та інша поліграфічна продукція, ножиці, клей, швацькі та природні матеріали). Обговорення заняття та прощання.

Примітка. У подальших анотаціях до занять 3-9, поданих у цій публікації, ми вилучаємо типові для всіх занять основної частини «Привітання та озвучення учасниками своїх актуальних фізичних і психічних станів» і «Обговорення заняття та прощання».

Заняття 3 (мета – активізація учасниками тренінгу своїх психологічних ресурсів, усвідомлення свого творчого потенціалу). Створення та обговорення малюнків кавою та какао (авторка – Л. Подкоритова) (Подкоритова, 2018) (мета – активізація ресурсів учасників арттерапевтичного тренінгу та розкриття ними свого творчого потенціалу; необхідні матеріали: пензлики, білий і кольоровий картон формату A4, клей, кава, какао, газети, стаканчики для насипання кави та какао).

Заняття 4 (мета – розвиток рефлексії через визначення очікувань учасників тренінгу від власної професійної діяльності. Створення та обговорення монотипії на тему «Мої очікування від професійної діяльності» (мета – дослідження, усвідомлення та корекцію очікування викладачів від своєї професійної діяльності; необхідні матеріали: фарби (гуаш), пензлики, стаканчики для води, вода, папір формату A4, пластикові планшети (коробки з-під комп'ютерних дисків).

Заняття 5 (мета – розвиток рефлексії через поглиблення усвідомлення учасниками тренінгу власної

цінності. Створення та обговорення малюнку «Малювання дихання» (авторка – Л. Подкоритова) (Подкоритова, 2018) (мета – поглиблення усвідомлення учасниками тренінгу власного дихання як повсякденної життєдайності та екзистенційної цінності, а через нього цінності власного буття; необхідні матеріали: фарби (акварель), пензлики, стаканчики для води, вода, папір різного формату).

Заняття 6 (мета – розвиток рефлексії через дослідження багатоманітності емоції та їх значення у житті). Створення та обговорення серії малюнків емоцій (за Л. Подкоритовою) (Подкоритова, 2018) (мета – Вправа спрямована на дослідження емоцій та їх взаємозв'язків, сприяє розвитку як особистісної так і професійної рефлексії; необхідні матеріали: фарби (акварель та гуаш), пензлики, стаканчики для води, вода, папір формату A4).

Заняття 7 (мета – розвиток рефлексії через дослідження учасниками тренінгу особливостей своєї парної взаємодії. Створення (мовчки) та обговорення парних малюнків манкою на склі (за Л. Лебедевою) (Лебедева, 2008, 2011, 2013, 2014, 2019) (мета – виявлення та усвідомлення учасниками арттерапевтичного тренінгу особливостей своєї парної взаємодії з іншими людьми, що сприяє розвитку як особистої, так і професійної рефлексії; необхідні матеріали: скло, манна крупа, стаканчики для насипання манки).

Заняття 8 (мета – розвиток рефлексії через дослідження учасниками тренінгу особливостей своєї взаємодії у групі. Створення та обговорення групових малюнків «Сніданок – обід – вечеря» (В. Кокоренко) (Кокоренко, 2005) (мета – виявлення та усвідомлення учасниками арттерапевтичного тренінгу особливостей своєї взаємодії з іншими людьми у групі, що сприяє розвитку як особистої, так і професійної рефлексії; необхідні матеріали: фарби (акварель та гуаш), пензлики, стаканчики для води, вода, папір формату A1).

Заняття 9 (мета – підготовка учасників тренінгу до завершення тренінгової програми, створення в групі атмосфери прийняття і вдячності). Створення та обговорення індивідуального творчого продукту «Ліхтарик подяки» (Л. Лебедева, модифікація Л. Подкоритової) (Лебедева, 2008, 2011, 2013, 2014, 2019) (мета – розвиток глибинної рефлексії свого особистого і професійно-

го досвіду та власної самоцінності учасників; необхідні матеріали: фарби (гуаш), пензлики, стаканчики для води, вода, журнали, газети, листівки та інша поліграфічна продукція, ножиці, клей, манна крупа, кава, какао, маленькі скляні баночки, швацькі та природні матеріали).

Заняття 10 (мета – емоційно позитивне завершення програми арттерапевтичної тренінгової програми та підведення її підсумків). Привітання та озвучення учасниками своїх актуальних фізичних і психічних станів. Створення та обговорення малюнку на руках «Подарунок» (Л. Лебедева, модифікація Л. Подкоритової) (Лебедева, 2008, 2011, 2013, 2014, 2019); Подкоритова, 2018) (мета – отримання учасниками тренінгу емоційної підтримки та психологічного ресурсу; необхідні матеріали: фарби (гуаш), пензлики, стаканчики для води, вода). Обговорення тренінгової програми та прощання за допомогою створення групової інсталяції на основі вправи «Випадково знайдений об'єкт» (за Л. Лебедевою) (Лебедева, 2008, 2011, 2013, 2014, 2019) (мета – підведення підсумків усієї програми арттерапевтичного тренінгу та емоційне завершення роботи; необхідні матеріали: аркуш ватману).

Запропонована програма арттерапевтичного тренінгу може сприяти не лише розвитку рефлексії викладачів ЗВО, а й заохочувати їх до професійного та особистісного самотворення. У подальшому ця програма має бути апробована.

#### Висновки з даного дослідження.

1. На основі теоретичного аналізу наукових праць запропоновано визначення професійного самотворення викладачів закладів вищої та показано значення рефлексії для цього процесу.

2. За результатами емпіричного дослідження особливостей рефлексії і самотворення у викладачів закладів вищої освіти виявлено, що досліджувані викладачі мають середній рівень рефлексивності (за А. Карповим), загальної рефлексії, квазірефлексії та інтроспекції (за Д. Леонтєвим) та високий рівень системної рефлексії (за Д. Леонтєвим). Отримані результати частково підтвердили нашу гіпотезу про те, що рівень рефлексії викладачів середній: він дійсно середній за показниками рефлексивності, інтроспекції і квазірефлексії, але високий за системною рефлексією. Ви-

кладачі мають середнє і вище прагнення до саморозвитку і досить успішно його реалізують, при цьому більшість досліджуваних показали високу самоактуалізацію. Серед виявлених проблемних моментів у вибірці є занижена самооцінка викладачами своїх особистісних якостей.

3. Виявлена пряма (додатна) залежність між рівнем рефлексії і професійним самотворенням викладачів закладів вищої освіти. Проведений кореляційний аналіз показав, що рефлексія, в цілому, сприяє професійному самотворенню викладачів, особливо реалізації потреби у саморозвитку і самотворенні. Особливо важливою для самотворення і саморозвитку є системна рефлексія.

4. Обґрунтовано і представлено програму арттерапевтичного тренінгу, спрямованого на розвиток рефлексії у викладачів закладів вищої освіти, яка складається з 10 занять і містить вправи образотворчої терапії, за В. Кокоренко, Л. Лебедевою, Л. Подкоритовою. Вибір методу арттерапії для розвитку рефлексії викладачів ЗВО обумовлений такими її особливостями: глибокий рефлексивний характер, ресурсність, метафоричність.

5. Доведено всі три гіпотези дослідження: рефлексія є значущою для професійного самотворення викладачів закладів вищої освіти; досліджувані викладачі закладів вищої освіти мають переважно середній рівень рефлексії; є пряма (додатна) залежність між рівнем рефлексії і професійним самотворенням викладачів закладів вищої освіти.

**Перспективи подальших розвідок у даному напрямі.** Збільшенні вибірки і розширення психодіагностичного інструментарію, зокрема уточнення зв'язків рефлексії викладачів ЗВО з їх самооцінкою, самоставленням, системою цінностей; дослідження визначених зв'язків у інших професійних груп; апробація розробленого арттерапевтичного тренінгу та проведення формульованого експерименту.

#### References:

- Barabanshikov, V. A. (2000). *Sistemogenez chuvstvennogo vospriyatiya [The systemogenesis of sensory perception]*. Moscow: APN RSFSR [in Russian]
- Boryshevskiy, M. (2013). *Kontseptualni zasady problemy samotvorenniya osobystosti*

- [Conceptual principles of the problem of personality's self-creation]. *Psikholohiya osobystosti – Personality psychology*, 1, 39–47 [in Ukrainian].
- Boryshevskiy, M.Y. (2012). Samotvorenniya osobystosti: sotsialno-psykholohichna sutnist, determinanty stanovlennya ta rozvytku [Self-creation of personality: social-psychological essence, determinants of formation and development]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii – Problems of general and pedagogical psychology*, (Vols. XIV), 1, 28–35. [in Ukrainian].
- Chekanska, O.A. (2011). Rozuminnya aktyvnosti psykhyky ta zdatnosti do samoruhu i samotvorennya osobystosti I.I. Ogiienkom na pochatku XX stolittya [Understanding the activity of the psyche and the ability to self-movement and self-creation of personality by I.I. Ogiienko in the early twentieth century]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi – Problems of modern psychology*, (Vols. 11). Retrieved from: <http://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/161396> [in Ukrainian].
- Davydov, V.V. (1995). Razvitiye osnov refleksivnogo myshleniya shkolnikov v protsesse uchebnoy deyatelnosti [Development of reflexive thinking in school activities]. Novosibirsk: Psikhologicheskii institut imeni L.G. Schukinoy, RAO [in Russian].
- Dovha, T.Ya. (2018) Ideya samotvorennya osobystosti v pedahohitsi Vasylya Sukhomlynskoho [The idea of personality's self-creation in Vasyl Sukhomlynsky's pedagogy]. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky. - Scientific notes. Series: Pedagogical sciences*, 171, 176–182 [in Ukrainian].
- Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., Manuylov, G.M. (2002). Sotsialno-psykholohicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyykh grupp [Socio-psychological diagnosis of the development of individuals and small groups]. Moscow: Izd-vo Instituta Psihoterapii [in Russian].
- Karpov, A.V. (2006). Zakonomernosti strukturnoy organizatsii refleksivnykh protsessov [Patterns in the structure of reflexive processes]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological magazine*, (Vols. 27), 6, 18–28 [in Russian].
- Karpov, A.V. (2003) Refleksivnost kak psichicheskoe svoystvo i metodika ee diagnostiki *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological magazine*, (Vols. 24), 5, 45–57 [in Russian].
- Kokorenko, V. (2020). Art-terapiya: svoim golosom [Art therapy: with own voice] Retrieved from: <https://docplayer.ru/181321163-Art-terapiya-svoim-golosom-viktoriya-kokorenko-art-terapiya-svoim-golosom-viktoriya-kokorenko.html> [in Russian].
- Korotkaya shkala izmereniya samoaktualizatsiyi Dzhounsa i Krendela [A short scale for measuring the self-actualization by Jones and Crandall]. Retrieved from: <https://subscribe.ru/archive/psychology.selfactual/200612/06083626.html> [in Russian].
- Lebedeva, L. (2019). Art-therapy-cleaning. Méthode d'exploration et de purification de la mémoire émotionnelle dans l'art-thérapie. [Art-therapy-cleaning. Method of exploration and purification of emotional memory in art-therapy]. *Natures et 70 Cultures en Arts-Thérapies – Natures and 70 Cultures in Arts-Therapies*. Ffat-19 Colloque annuel, Paris, 91–98. [in French].
- Lebedeva, L. (2013). Dailės terapija : teorija ir praktika [Art therapy: theory and practice]. Kaunas. [in Lithuanian].
- Lebedeva, L.D. (2008). *Praktika art-terapii: podhody, diagnostika, sistema zanyatiy [Practice of art therapy: approaches, diagnostics, work system]*. Sankt-Peterburg: Rech. [in Russian].
- Lebedeva, L.D. (2011). Sposob ekspress-korreksii emotsionalnogo sostoyaniya. Patent na izobrenenie RF. 2420233 (opublikovan 10.06.2011, status – deystvuet). Izobreneniya. Poleznyie modeli. Ofitsialnyiy Byulleten Federalnoy sluzhby po intellektualnoy sobstvennosti, patentam i tovarnym znakam. – [The method of express correction of the emotional state. Patent on invention of the RF. - 2420233 (published 10.06.2011, status - in effect). *Inventions. Useful Models. Official Bulletin of the Federal Service for Intellectual Property, Patents and Trademarks*], 16. [in Russian].
- Lebedeva, L. (2014). The emotional adjustment in the process of restorative art-therapy: the experience of interdisciplinary research. Social welfare: Interdisciplinary approach. Publishing House of Siauliai University, Lithuania, 1 (1), 115–125. [in English].
- Metaforichnist (p. 184–185). (2017). Voznesenska, O.L., Sknar, O.M., Breusenko-Kuznetsov, O.A., Derkach, O.O., Mova, L.V. *Entsiklopedychnyi slovnyk z art-terapii [Encyclopedic dictionary of art therapy]*. O. L. Voznesenska, O. M. Sknar, (Ed.). Kyiv: Zoloti vorota [in Ukrainian].
- Oprosnik «Differentsialnyy tip refleksii» [Questionnaire «Differential type of reflexion»] Retrieved from: [https://psylab.info/index.php?title=%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA\\_%C2%AB%D0%94%D0%B8%D1%84%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9\\_%D1%82%D0%B8%D0%BF\\_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%B8%C2%BB&mobileaction=toggle\\_view\\_desktop](https://psylab.info/index.php?title=%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%C2%AB%D0%94%D0%B8%D1%84%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%82%D0%B8%D0%BF_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%B8%C2%BB&mobileaction=toggle_view_desktop) [in Russian].
- Podkorytova, L.O. (2017). Znachennya refleksii dlya profesiinogo rozvytku fahivtiv sotsionomichnoi sfery [Importance of reflection for socionomic sphere experts' professional development]. *Naukovyi visnyk Khersonskogo derzhavnogo universitetu: Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Psikhologichni nauki» – The Science Bulletin of Herson State University: The Digest of Science Works. The Series «Psychological Sciences»*, 6. (Vols. 2), 71–75 [in Ukrainian].
- Podkorytova, L.O. (2016). Doslidzhennya rivnya refleksii maybutnih fahivtiv sotsionomichnoyi sfery [The research of the level of socionomic sphere future specialists' reflection]. *Naukovyi visnyk*



- Khersonskogo derzhavnogo universitetu: Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Psihologichni nauki» – The Science Bulletin of Herson State University: The Digest of Science Works. The Series «Psychological Sciences», 3, (Vols. 1), 80–84 [in Ukrainian].*
- Podkorytova, L. & Brezdeniuk, A. (2017). Empiryczne doslidzhennya zdatnosti do samoanalizu u maybutnikh fakhivtsiv sotsionomicnoi sfery [The empiric research of the self-analysis ability of socionomic sphere future specialists]. *Naukovyi visnyk Khersonskogo derzhavnogo universitetu: Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Psihologichni nauki» – The Science Bulletin of Herson State University: The Digest of Science Works. The Series «Psychological Sciences», 6, (Vols. 1), 81–87 [in Ukrainian].*
- Podkorytova, L.O. & Dyskant K.M. (2019). Doslidzhennya rivnya rozvytku refleksii i samoregulyatsii u medychnykh pratsivnykiv [Research of medical professionals' level of the development reflection and self-regulation]. *Psihologichnyi chasopys – Psychological Journal*. – (Vols. 5), 11, 216–236. Retrieved from: <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/754> [in Ukrainian].
- Podkorytova, L. (2018). Refleksiya, samopiznannya, psykologichna samodopomoha: treninhy ta art-terapevtychni metodyky. [Reflection, self-knowledge, psychological self-help: trainings and art-therapeutic methods]. Khmelnytskyi: Tsentr innovatsynoyi pedagogiky ta psihologii Khmelnytskogo natsionalnogo universitetu [in Ukrainian].
- Pododimenko, I.I. (2016). Pedahohichna refleksiya u konteksti neperervnogo profesynoho rozvytku vykladachiv inozemnykh mov [Pedagogical reflection in the context of continuous professional development of foreign language teachers]. E.M. Potapchuk, T.L. Levytska, L.O. Podkorytova, V.K. Havrylkevych, O.V. Vargata (Eds.), *Aktualni pytannya teorii ta praktyky psikhologo-pedahohichnoi pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv – Current issues of theory and practice of psychological and pedagogical training of future professionals* Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference. (pp. 95–97). Khmelnytskyi: HNU [in Ukrainian].
- Refleksiya (p. 300). (2006). O.M. Stepanyuk. Psikhologichna entsiklopediya [Psychological encyclopedia]. – Kyiv: Akademvidav [in Ukrainian].
- Serdyuk, L.Z., Yablonska, T.M., Danylyuk, I.V., Penkova, O.I., Volodarska, N.D. (2015). Psykholoho-pedahohichni osnovy protsesu samotvorennya osobystosti: monografya. [Psychological and pedagogical foundations of personalitie's self-creation process]. L.Z. Serdyuk (Ed.). Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
- Serdyuk, L.Z., Yablonska, T.M., Penkova, O.I., Volodarska, N.D. (2015). Samotvorennya u rozvitku osobystosti [Self-creation in the development of personality]. L.Z. Serdyuk (Ed.). Kyiv: Pedahohichna dumka. Retrieved from: [http://lib.iitta.gov.ua/10371/1/Poslbnik\\_2015](http://lib.iitta.gov.ua/10371/1/Poslbnik_2015) [in Ukrainian].
- Sidorenko, E.V. (2002). Metody matematicheskoy obrabotki v psihologii [Methods of mathematical processing in psychology]. Sanct-Peterburg: OOO «Rech» [in Russian].

### Larysa Podkorytova

PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Khmelnytsky National University, Khmelnytsky (Ukraine)

### Larysa Sema

Master of the Department of Psychology and Pedagogy, Khmelnytsky National University, Khmelnytsky (Ukraine)

## THE RESEARCH ON RELATIONS BETWEEN UNIVERSITY LECTURERS' REFLECTION AND THEIR PROFESSIONAL SELF-CREATION

### ABSTRACT

The article formulates the concept of university lecturers' professional self-creation based on the theoretical analysis of scientific works and determinate the importance of reflection for their professional self-creation.

The results of the performed empirical study on university lecturers' reflection and its importance for their professional self-creation are presented. The following techniques were used: A. Karpov's method examining reflexivity, D. Leontyev's test "The differential type of reflection", the method examining self-development and professional pedagogical work (L. Berezhnova, modification and adaptation by L. Podkorytova), the method examining an actualized need for self-development, the short scale for self-actualization.

The examined university lecturers had average reflexivity (according to A. Karpov), general reflection, quasi-reflection and introspection (according to D. Leontiev) and high systemic reflection (according to D. Leontiev). The obtained results partially confirmed our hypothesis that lecturer's reflection is average: it was really average in the terms of reflexivity, introspection and quasi-reflection, but high in the terms of systemic reflection.

The lecturer's had an average or higher desire for self-development and quite successfully implemented it, the respondents showed mostly high self-actualization. As for the identified problems in the studied sample, lecturers underestimated their personal qualities.

The correlation analysis was applied for the studied indicators. A direct (positive) correlation was deter-



mined between university lecturers' reflection and professional self-creation. Reflection, in general, contributed to lecturers' professional creation, especially to the fulfilled need for self-development and self-creation. Systemic reflection was especially important for self-creation and self-development.

We have substantiated and presented an art therapy program to develop university lecturers' reflection. The program consisted of 10 lessons and contained art therapeutic exercises proposed by V. Kokorenko, L. Lebedeva, L. Podkorytova. The art therapy developing university lecturers' reflection was chosen due to its following features: deep reflexive nature, resourcefulness, richness of metaphors.

Further research are seen in increased sample volume and number of used psychological examining tools to clarify links between university lecturer's reflection and their self-esteem, self-attitude, value system; to study analogues links characteristic for other professional groups; to appraise the developed art therapy training and to conduct a forming experiment to clarify a role of reflection in university lecturer's professional self-creation.

**Key words:** reflection, reflexivity, self-creation, university lecturers, art therapy, art therapy training.

### **Подкорытова Лариса Александровна**

*Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии и педагогики Хмельницкого национального университета, г. Хмельницкий (Украина)*

### **Сема Лариса Ростиславовна**

*Магистр кафедры психологии и педагогики Хмельницкого национального университета, г. Хмельницкий (Украина)*

## **ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯЗИ РЕФЛЕКСИИ С ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ САМОСОЗИДАНИЕМ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ**

### **АННОТАЦИЯ**

В статье на основе теоретического анализа научных трудов сформулировано определение профессионального самосозидания преподавателей высших учебных заведений (ВУЗ), а также обозначено значение рефлексии для профессионального самосозидания преподавателей вузов.

Подано результаты эмпирического исследова-

ния уровня рефлексии для профессионального самосозидания преподавателей высших учебных заведений. Были использованы следующие методики: методика диагностики уровня рефлексивности А. Карпова, тест Д. Леонтьева «Дифференциальный тип рефлексии», Диагностика уровня саморазвития и профессионально-педагогической деятельности (Л. Бережнова, модификация и адаптация Л. Подкорытовой), Диагностика реализации потребности в саморазвитии, Краткая шкала измерения самоактуализации.

Выявлено, что исследуемые преподаватели высших учебных заведений имеют средний уровень рефлексивности (по А. Карпову), общей рефлексии, квазирефлексии и интроспекции (по Д. Леонтьеву) и высокий уровень системной рефлексии (по Д. Леонтьеву). Полученные результаты частично подтвердили нашу гипотезу о том, что уровень рефлексии преподавателей средний: он действительно средний по показателям рефлексивности, интроспекции и квазирефлексии, но высокий по системной рефлексией.

Преподаватели имеют среднее и высшее стремление к саморазвитию и довольно успешно его реализует, при этом большинство исследуемых показали высокую самоактуализацию. Среди выявленных проблем в исследуемой выборке заниженная самооценка преподавателями своих личностных качеств.

Проведен корреляционный анализ исследуемых показателей. Обнаружена прямая (положительная) зависимость между уровнем рефлексии и профессиональным самосозиданием преподавателей высших учебных заведений. Проведенный корреляционный анализ показал, что рефлексия, в целом, способствует профессиональному самосозиданию преподавателей, особенно реализации потребности в саморазвитии и самосозидание. Особенно важной для самосозидания и саморазвития является системная рефлексия.

Обоснована и представлена программа арттерапевтического тренинга, направленного на развитие рефлексии у преподавателей высших учебных заведений. Программа состоит из 10 занятий и содержит упражнения по изотерапии В. Кокоренко, Л. Лебедевой, Л. Подкорытовой. Выбор метода арттерапии для развития рефлексии преподавателей высших учебных заведений обусловлен такими её особенностями: глубокий ре-

флексивний характер, ресурсність, метафоричність.

Перспективи дальнейших исследований усматриваются в увеличении выборки и расширении психодиагностического инструментария, уточнение связей рефлексии преподавателей вузов с их самооценкой, самоотношением, системой ценностей; исследования определенных связей в других профессиональных групп; апробация разработанного арттерапевтического тренинга и проведения формирующего эксперимента для уточнения значения рефлексии в профессиональном самосозидании преподавателей высших учебных заведений.

**Ключевые слова:** рефлексия, рефлексивность, самосозидание, преподаватели высших учебных заведений, арттерапия, арттерапевтический тренинг.

***How to cite (як цитувати):***

Podkorytova L., Sema L. (2020). *THE RESEARCH ON RELATIONS BETWEEN UNIVERSITY LECTURERS' REFLECTION AND THEIR PROFESSIONAL SELF-CREATION. PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 6 (11), 78-92. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.11.8> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 16.10.2020

Дата рекомендації до друку: 25.11.2020

Дата оприлюднення: 30.11.2020